

A SZABADSÁG FELSZÁMOLÁSA

OROSZORSZÁG, EURÓPA, AMERIKA

TIMOTHY SNYDER

21. SZÁZAD
KIADÓ

Budapest, 2019

Korunk hőseinek: az újságíróknak

ELŐSZÓ (2010)

Afiam Bécsben született. Nehéz világrajövetel volt, az osztrák szülészorvos és a lengyel szülésznő mindenekelőtt a babára figyeltek. Lélegzett, és mielőtt az anyját betolták a műtőbe, egy pillanatra még a karjában tarthatta újszülöttjét. Aztán a szülésznő, Ewa, nekem adta át a babát. Azt sem tudtuk, mi történik körülöttünk, el voltunk veszve a fiammal, de egymásba kapaszkodtunk. Még nem tiszta tekintű kék szemével felnézett, miközben sebészek szaladtak el mellettünk, csattogó talpak, maszkok, zöld köpenyek forgatagában.

Másnap úgy tűnt, minden rendben van. Az ápolók a látogatási idő végén, délután öt órakor felszólítottak, hagyjam el a kórtermet, és reggelig bízzam rájuk a gyermeket és anyját. Így kissé megkésve, e-mailben értesíthettem barátainkat a fiunk születéséről. Néhány ismerősöm épp akkor olvasta az üzenetemet, amikor a hírekből értesült egy életket követelő katasztrófáról. Kutató barátom, akit még az előző évszázadban Bécsben ismertem meg, éppen Varsóban

ült repülőre. Üzenetem, bármilyen gyorsan suhant is, őt már nem érhettem utol...

2010 A SZÁMVETÉS éve volt. A két évvel korábbi pénzügyi válság a világ vagyonának jelentős részét megsemmisítette, és a vontatott fellendülés a gazdagoknak kedvezett. Az Egyesült Államok elnökévé egy afroamerikai jelöltet választottak meg. Lezárult a kétezres évek Európájának nagy kalandja, az Európai Unió keleti bővítése. A huszonegyedik század első évtizedének végén, húsz esztendővel a kommunizmus leáldozása után, hét évtizeddel a második világháború kezdetét követően időszerűnek tűnt számot vetni helyzetünkkel.

Egy ilyen számvetésen dolgoztam abban az évben egy haldokló történésszel. Tony Judtöt leginkább a 2005-ben megjelent *Postwar (A háború után)*¹ című könyvéért csodálom, amelyben az Európai Unió valószínűtlen sikerét vázolta fel, vagyis hogy széthullott birodalmak maradványai a világ legnagyobb gazdaságává és a demokrácia legfontosabb területévé álltak össze. A könyv egy meditációval zárult az európai zsidók vészszakaráról. Judt ebben felveti, hogy a huszonegyedik században az intézményrendszerek és a pénz már nem lesznek elegendők: a politikai tisztesség a rémtettek történetének elbeszélését követeli meg.

2008-ban Tony amiotrófiás laterálszklerózisban (ALS) betegedett meg, egy idegsorvadásos betegségben. Tudta, hogy foglya lesz a testének, amely előbb-utóbb nem engedelmeskedik a szellemének, és meg fog halni. Amikor Tony már nem tudta használni a kezét, hangfelvételeket készített-

¹ Tony Judt: *A háború után*. Ford. Komáromy Rudolf (Budapest: Európa, 2007).

tünk a huszadik századdal kapcsolatos témákról folytatott beszélgetéseinkről. Ezekben a 2009-es beszélgetéseinkben mindkettőnket aggasztott az az amerikai elképzelés, hogy a kapitalizmus megingathatatlan, és hogy a demokráciának nincs alternatívája. Tony korábban az értelmiség felelőtlen tagjairól értekezett, akik a huszadik században elősegítették a totalitarizmus terjedését. Most, a huszonegyedikben újfajta felelőtlenség terjedése miatt aggódott: az eszmék teljes elvetése, amely a vitát színvonaltalanná, a szakpolitikát cselekvésképtelenné és az egyenlőtlenséget normává teszi.

Beszélgetéseink idején a náci Németország és a Szovjetunió által az 1930-as, 1940-es években elkövetett politikai tömeggyilkosságok történetét írtam meg. E könyvem főleg zsidók, fehéroroszkok, ukránok, oroszok, baltiak és lengyelek sorsával foglalkozik, akik olyan területeken éltek, ahova a náci és a szovjethatalom egyaránt elért, és ahol a lakosság mindkét rezsimet megtapasztalta. Bár kifejezetten sötét témákat dolgoztam fel – éhínségek, tömegsírok, gázkamrák –, a könyv alaphangja mégis optimista: a tömeggyilkosságok okai beazonosíthatók, a halottak hangját fel tudjuk idézni. Az igazságot el lehet mondani, a tanulságokat le lehet szűrni.

Egy fejezetet a huszadik század fordulópontjának szenteltem: a náci–szovjet paktumnak, amely elindította a második világháborút Európában. 1939 szeptemberében a náci Németország és a Szovjetunió megtámadták Lengyelországot, mindketten azért, hogy felszámolják a lengyel államot és a lengyel politikai elitet. 1940 áprilisában a szovjet titkosrendőrség 21 892 lengyel hadifoglyot ölt meg, többségükben iskolázott tartalékos tiszteket. A férfiakat (és egy nőt) öt különböző helyszínen lötték tarkón. Ezek egyike a katyíni erdő volt Szmolenszk közelében, a Szovjetunió

orosz tagköztársaságának területén. A lengyelek számára a „katyíni vérengzés” a szovjet elnyomás jelképévé vált.

A második világháború után a kommunista uralom alatti Lengyelország a Szovjetunió érdekszférájába tartozott, így Katyínról nem lehetett beszélni. Csak a Szovjetunió 1991-es felbomlása után tisztázták a történések, mi is történt. A szovjet iratok semmi kétséget nem hagytak afelől, hogy a tömeggyilkosság szándékos politikai lépés volt, amelyet Sztálin személyesen hagyott jóvá. A Szovjetunió felbomlását követően az újonnan alakult Orosz Föderáció a sztálini terror hagyatékával küszködött. 2010. február 3-án, épp amikor befejeztem a könyvemet, az orosz miniszterelnök meglepő ajánlatot tett lengyel partnerének: áprilisra, a bűncselekmény hetvenedik évfordulójára közös megemlékezésre hívta őt Katyídba. Április elsején éjfélkor elküldtem a könyvet a kiadónak, épp akkor, amikor a fiam születését vártuk. Április hetedikén Oroszországba érkezett a lengyel kormánydelegáció, élén a miniszterelnökkel. Másnap a feleségem megszült.

Két nappal később egy második lengyel delegáció indult Oroszországba, köztük a lengyel elnök és neje, a lengyel haderők vezetői, országgyűlési küldöttek, aktivisták, papok és az 1940-ben Katyídban meggyilkoltak hozzátartozói. Egyikük Tomek Merta barátom volt, elismert politikaelméleti szakember, egyben a megemlékezésért felelős helyettes kulturális miniszter. 2010. április 10-én, szombaton kora reggel Tomek repülőre szállt. A repülő 8 óra 41 perckor a Szmolenszk melletti katonai reptér leszállópályája közelében lezuhant. A tragédiát senki nem élte túl. Egy bécsi szülészetten csöngött a telefon, és egy kismama lengyelül kiáltott fel.

Másnap este a fiam születéséről kiküldött értesítőkre érkezett válaszokat olvastam. Egy barátom gondoskodott róla, hogy örömöm közepette ne maradjak le a tragédiáról: „Hogy ne érjen majd váratlanul a hír, el kell mondanom neked, hogy meghalt Tomek Merta.” Egy másik barátom, aki szintén szerepelt az utaslistán, azt írta, hogy megmondta magát, és otthon maradt. Feleségével néhány héttel későbbre várták gyermekük születését.

Így búcsúzott: „Ezentúl minden másképp lesz.”

AZ OSZTRÁK SZÜLÉSZETEKEN a nők négy napig maradnak bent, hogy az ápolók segítsenek nekik az etetés, fürdetés és csecsemőgondozás elsajátításában. Ezalatt a bent lévő anyák és hozzátartozóik megismerkednek egymással, ha külföldiek, közös nyelvet találnak, és beszélgetni kezdenek. Másnap a kórteremben lengyelül egy összeesküvésről esett szó. Kósza hírek keringtek, amelyek szerint az oroszok lelőtték a gépet, a lengyel kormány pedig részese volt az összeesküvésnek, hogy megöljék az elnököt, aki más párthoz tartozott, mint a miniszterelnök. Egy lengyel kismama megkérdezte tőlem, mit gondolok erről. Azt feleltem, ez meglehetősen valószínűtlen.

Másnap hazavittem a kórházból a feleségem és a kisfiam. Míg a baba egy mózeskosárban aludt, két cikket írtam Tomekről: az egyik egy lengyel nyelvű nekrológ volt, a másik egy angol nyelvű beszámoló a szerencsétlenségről, amely bizakodó szavakkal zárult Oroszországról. A lengyel elnök életét vesztette, miközben egy orosz földön elkövetett bűncselekmény megemlékezésére sietett. Kifejeztem reményemet, hogy az orosz miniszterelnök, Vlagyimir Putyin megragadja ezt az alkalmat, hogy mélyrehatóbban foglalkozzon

a sztálinizmus történetével. Talán észszerű felszólítás volt ez 2010 áprilisában, a gyász közepette, de jóslatként nagyobbat nem is tévedhettem volna.

Innentől kezdve minden másképp alakult. Putyin, aki már két ciklusban szolgált elnökként, mielőtt miniszterelnök lett, 2011 szeptemberében bejelentette szándékát az újabb elnöki ciklusra. Pártja rosszul szerepelt a decemberi parlamenti választásokon, de mégis parlamenti többséget szerzett. 2012 májusában egy következő, nem tisztának tűnő választást követően Putyin ismét az elnöki székbe került, majd gondoskodott arról, hogy a szovjet múltból zajló viták – mint amelyet korábban ő maga indítványozott Katyírról – ezentúl bűncselekménynek számítsanak. A szmolenszki légi baleset egyetlen napra összekovácsolta a lengyel társadalmat, majd évekre polarizálta. A 2010. áprilisi szerencsétlenség témája idővel a lengyel politika kényszercselekedetévé lett, és kiszorította az emlékezetből a katyíni vérengzést, amelynek megemlékezésére az áldozatok készültek. Sőt, a lengyel történelem minden más sérelme is kiszorult a közbeszédből. Lengyelország és Oroszország felhagyott vele, hogy reflektáljon a történelemre. Az idők megváltoztak. Vagy talán az időérzékünk változott meg.

Az Európai Unióra árnyék vetült. A bécsi születésű, amelynek minden ellátását fedezte olcsó biztosításunk, az európai projekt sikeréről tanúskodik – egyik ékes példája azoknak a szolgáltatásoknak, amelyek Európa nagy részén magától értetődőnek számítanak, míg az Egyesült Államokban elképzelhetetlenek. Ugyanezt mondhatjuk a gyors és megbízható metróról, amelyen bejutottam a kórházba: Európában ez normális, Amerikában elérhetetlen. 2013-ban Oroszország az Európai Unió ellen fordult, és azt dekadensnek és

ellenségesnek bélyegezte. Az EU sikerei nyomán az oroszok valószínűleg úgy gondolták, korábbi birodalmak sikeres demokráciákká válhatnak, s ezzel Oroszország léte hirtelen veszélybe került.

Amikor Oroszország szomszédja, Ukrajna 2014-ben közeledni kezdett az Európai Unióhoz, Oroszország megtámadta és területének egy részét annektálta. 2015-re Oroszország európaiak és amerikaiak közreműködésével Ukrajna után Európára és az Egyesült Államokra is kiterjesztette a kibeháború egy újszerű hadjáratát. 2016-ban a britek megszávták az Európai Unióból való kilépést, amit Moszkva már régóta szorgalmazott, és az amerikaiak Donald Trumpot választották elnökükké, amely eredményért az oroszok keményen megdolgoztak. Más fogyatékosága mellett az új amerikai elnök a történelemre sem volt képes reflektálni: nem emlékezett meg a holokausztról, amikor ennek lett volna az ideje, és nem ítélte el országában a nácikat.

A huszadik század végét ért és lezárult, tanulságait pedig nem vonták le. Oroszországban, Európában és Amerikában a politika új formája jelent meg, az új időhöz jobban illő új szabadságnélküliség.

MÁR ÉVEK ÓTA gondolkoztam az élet és a halál politikájáról, amikor megírtam a két cikket a szmolenszki légi balesetről – egy olyan éjszakán, amikor az életet és a halált egymástól elválasztó határvonal igencsak vékonynak tűnt. „Boldogságod a boldogtalanságban” – reflektált egyik barátom a cikkemre, ám az előbbit éppúgy nem érdemeljük, ahogy az utóbbit sem. A vég és a kezdet túl közel került egymáshoz, vagy immár rossz sorrendben követik egymást, a halál az élet elé került, előbb halunk, utána élünk; kizökkent az idő.

2010 áprilisában vagy akörül már másképp működtünk, mint régen. Amikor első gyermekem születéséről értesítettem a hozzátartozóimat, be kellett mennem az irodába telefonálni; az okostelefonok akkoriban még ritkák voltak. A válaszokat a következő napokra és hetekre vártam, nem azonnal. Mire két évvel később megszületett a lányom, mindez megváltozott: szokványos dolognak számított az okostelefon, és a válaszok vagy azonnal érkeztek, vagy egyáltalán nem. Két gyereket nevelni más, mint egyet, mégis úgy gondolom, az idő a 2010-es évek elején nemcsak nekem, de mindannyiunk számára töredezettebbé és megfoghatatlanabbá vált.

A gépek, amelyektől azt vártuk, több időnk lesz, inkább elvették azt. Mivel elvesztettük képességünket az összpontosításra és az emlékezésre, minden újnak hatott. Tony 2010. augusztusi halála után előadó körútra indultam, hogy a *Thinking the Twentieth Century* (Gondolatok a huszadik századról) című közös könyvünkről beszélgessek a közönséggel. Az Egyesült Államok körbeutazása során észrevettem, hogy a huszadik század mint téma nagyon is feledésbe merült. Hotelszobákból követtem az orosz televízió adását, amelyben a faji kérdés traumatikus amerikai történetével játszanak, azt állítva, hogy Barack Obama Afrikában született. Furcsálltam, hogy Donald Trump, az amerikai szórakoztatóipar egyik szereplője ezt a témát nem sokkal később szintén felkapta.

Az amerikaiakat és az európaiakat az új évszázadba „a történelem vége” meséje kísérte, amelyet könyvemben *a szűkségszerűség politikájának* fogok nevezni – a kifejezés azt a meggyőződést takarja, hogy a jövő csak a jelen kiterjesztése, ismerjük a fejlődés törvényeit, nincsenek alternatívák,

és ezért nincs is semmi tennivalónk. E mese amerikai kapitalista verziójában a természet elhozta a piacot, ez elhozta a demokráciát, ez meg elhozta a boldogságot. Az európai változatában a történelem elhozta a nemzetet, amely a háború által megtanulta, hogy a béke jó, és amely ezért az integrációt és a gyarapodást választotta.

A Szovjetunió 1991-es összeomlása előtt a kommunizmusnak megvolt a saját szükségszerűség-politikája: ennek ideológiája szerint a természet lehetővé teszi a technológiai fejlődést, amely társadalmi változást hoz, a változás forradalmat robbant ki, ez pedig megvalósítja az utópiát. Amikor erről kiderült, hogy nem igaz, diadalmaskodtak a szükségszerűség európai és amerikai politikusai. Az európaiak az 1992-ben megalapított Európai Unió kiteljesítésével foglalták el magukat, az amerikaiak pedig azzal érveltek, hogy a kommunista történet csődjéből a kapitalista narratíva igaza következik. A kommunizmus végét követően az amerikaiak és az európaiak negyedszázadon keresztül ismételtették maguknak a szükségszerűségről szóló történeteiket, és ezzel felneveltek egy történelem nélküli generációt.

A szükségszerűség politikájának amerikai verziója – minden más hasonló narratívához hasonlóan – ellenállt a tényeknek. Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország 1991 utáni sorsa meglehetősen jól mutatta, hogy egy rendszer bukása nem teremt tiszta lapot, amelyen a természet piacot, a piac pedig jogokat hoz létre. Irak megerősíthette volna ezt a tanulságot 2003-ban, ha az illegális amerikai háború kezdeményezői elgondolkoztak volna a katasztrofális következményeken. A 2008-as pénzügyi válság és a kampányfinanszírozás 2010-es deregulációja az Egyesült Államokban felerősítette a gazdagok befolyását és csökkentette

a választóké. A gazdasági egyenlőtlenség növekedésével párhuzamosan beszűkült az időhorizont, és kevesebb amerikai hitt abban, hogy a jövő a jelen boldogabb kiadása. A más-hol magától értetődőnek tekintett társadalmi javakat – oktatást, nyugdíjakat, egészségügyi szolgáltatásokat, közlekedést, szülői és rendes éves szabadságot – biztosító működőképes állam hiányában az amerikaiakat maguk alá gyűrték a hétköznapok, és időérzékük leszűkült a mára.

A szükségszerűség politikájának összeomlásával a helyét újfajta időérzékelés, az *örökkévalóság politikája* vette át. Míg a szükségszerűség mindenki számára jobb jövőt ígér, az örökkévalóság az adott nemzetet egy ciklikus áldozattörténet középpontjába helyezi. Az idő többé nem a jövőbe mutat, hanem körbe-körbe forog, és ugyanazt a fenyegetést hozza vissza újra és újra a múltból. A szükségszerűség keretein belül senki nem felelős semmiért, mert abban hiszünk, hogy a részletek maguktól kerülnek a helyükre, míg az örökkévalóságban azért nem felelős senki semmiért, mert mindannyian abban hiszünk, hogy az ellenség úgymint eljön, akármit teszünk is. Az örökkévalóság politikusai azt a meggyőződést terjesztik, hogy egy kormány nem segítheti a társadalom egészét, csupán a fenyegetések ellen képes védelmet nyújtani. A fejlődés átadja a helyét a végzetnek.

Hatalomra kerülve az örökkévalóság politikusai szükséghelyzeteket állítanak elő, és az így kiváltott érzelmeket manipulálják. Mivel képtelenek a megújulásra vagy nem is akarják azt, figyelemelterelő manőverként a polgárokból gyors váltakozásban hol eufóriát, hol felháborodást hívnak elő, és a jövőt belefojtják a jelenbe. A külpolitika terén az örökkévalóság politikusai vagy becsmérelve leszólják, vagy felszámolni igyekeznek más országok azon teljesítményeit,

amelyek a saját polgáraik számára követendő mintának tűnhetnek. Az örökkévalóság politikusai a technológia lehetőségeivel élve politikai fikciókat terjesztenek otthon és külföldön, letagadják a valóságot, és az életet cirkusszá és indulatokká redukálják.

TALÁN TÖBB IS TÖRTÉNT 2010-ben, mint amennyit abból felfogtunk. Meglehető, korszakváltással ért fel a szmolenszki baleset és a Trump megválasztása között lezajló események forgataga, csak nem érzékeltük annak. Talán most csúszunk át az időérzékelés egyik fajtájából egy másikba, mert nem vesszük észre, a történelem hogyan formál bennünket, és mi hogyan csinálunk történelmet.

A szükségszerűség és az örökkévalóság politikája a tényeket történetekre, narratívákra fordítja le. Akit elvakít a szükségszerűség, az minden tényt mellékes apróságnak tart, amely nem változtat az átfogó fejlődéstörténeten; aki az örökkévalóság szemléletére váltott, az minden új eseményt egy időtlen fenyegetés újabb adalékának tart. Mindkét megközelítés történelemnek álcázza magát, miközben valójában felszámolja a történelmet. A szükségszerűség politikusai azt tanítják, a múlt részletei lényegtelenek, mert bármi történik is, majd megőrlik a történelem malmai. Az örökkévalóság politikusai évtizedeket, évszázadokat átlépve ugranak a múltból a jelenbe, és vissza, hogy megteremtsék az ártatlanság és a fenyegetettség mítoszákat. Ciklikusan visszatérő képzelte fenyegetések képzelte mintázatát teremtik, amelyeket műváltások és napi drámák előállítására révén a jelen valóságába ültetnek át.

A szükségszerűségnek és az örökkévalóságnak is megvan a maga propagandastílusa. A szükségszerűség politikusai

a tényekből a jólét védőhálóját szövik meg. Az örökkévalóság politikusai ezzel szemben letagadják a tényeket, hogy elrejtsek a szabadabb és gazdagabb országokban élők valóságát és azt a gondolatot, hogy tudásra alapozva meg lehet újulni. A 2010-es években számos történet tudatosan teremtett politikai fikció volt, felfújtt mese, amely magára vonta a társadalom figyelmét és elbitorolta a gondolkodáshoz szükséges teret. De bármilyen nagy hatással legyen is a propaganda a maga korára, sosem ez a történelem utolsó szava. Az emlékeink, a bennünket ért benyomások és a történelem ugyanis nem ugyanaz. A történelemben magunk teremtjük meg az összefüggéseket – már ha úgy kívánjuk.

E kötet kísérletet tesz arra, hogy visszahódítsuk a jelent a történelmi idő számára, és ezáltal a történelmi időt a politika számára; hogy megpróbáljuk értelmezni kortárs világtörténelmünk egymással összefüggő eseményeit Oroszországtól az Egyesült Államokig egy olyan korban, amikor magát a tényszerűséget vonják kétségbe. Amikor 2014-ben Oroszország bevonult Ukrajna területére, az Európai Unió és az Egyesült Államok valóságérzékelésből vizsgázott. Európában és Amerikában sokan egyszerűbbnek találták Oroszország propaganda-fantomképeit követni, mintsem megvédeni a jogrendet. Európaiak és amerikaiak arra pazarolták idejüket, hogy azt firtassák, vajon megszállás történt-e Ukrajna esetében, Ukrajna vajon állam-e, és nem maga érdemelte-e ki valamivel, hogy megtámadják. Ezekkel a vitákkal szemben Európa és az Egyesült Államok is sebezhetőnek mutatkozott, amit Oroszország hamarosan mindkettőjük esetében ki is aknázott.

A történelem mint tudomány a háborús propagandával való szembenézésként indult. Az első történelemkönyv,

A peloponnészoszi háború szerzője, Thuküdidész gondosan megkülönböztette egymástól a vezérek saját beszámolóit viselt dolgaikról és a döntéseik valódi okát. Korunkban, amikor a mélyülő egyenlőtlenség a politikai fikciót táplálja, nő az oknyomozó újságírás értéke. Reneszánsza Ukrajna orosz megtámadása idején kezdődött, amikor bátor riporterek kivonultak, hogy a veszélyzónákból tudósítsanak. Oroszországban és Ukrajnában a kleptokrácia és a korrupció feltárására irányuló újságírói kezdeményezéseken edződött újságírók váltak háborús tudósítókká.

AMI OROSZORSZÁGBAN megtörtént, Amerikában és Európában is bekövetkezhet: megszilárdulhatnak a súlyos egyenlőtlenségek, a szakpolitikai intézkedéseket propaganda helyettesítheti, a szükségszerűség politikáját felválthatja az örökkévalóság politikája. Az orosz vezetők felismerték Amerika és Európa gyenge pontjait, amelyeket korábban saját országukban már kiaknáztak, és oda csalogatják az európaiakat és az amerikaiakat, ahol ők maguk már otthon vannak: az örökkévalóságba.

Sok európai és amerikai meglepetésként értek a 2010-es évek eseményei – az antidemokratikus politizálás felemelkedése, Oroszország szembefordulása Európával és ukrajnai inváziója, a brexitszavazás, Trump megválasztása. Az amerikaiak általában kétféleképp reagálnak a meglepetésszerű fordulatokra: vagy úgy tesznek, mintha a váratlan esemény meg sem történt volna, vagy teljesen új jelenségnek állítják be, amely kívül esik a történelmi tapasztalaton. Vagy úgyis minden rendben lesz, vagy úgysem lehet semmit sem tenni ellene. Az első reakció a szükségszerűség politikájának a védekezési mechanizmusa, a második a szükségszerűség poli-

tikájának a haláltusája, mielőtt kimúlik és átadja a helyét az örökkévalóság politikájának. A szükségszerűség politikája először a polgári felelősségérzetet erodálja, majd, mihelyt komoly kihívásra talál, az örökkévalóság politikájává alakul át. Épp így reagáltak az amerikaiak, amikor Oroszország jelöltje lett az Egyesült Államok elnöke.

Az 1990-es és a 2000-es években a befolyás nyugatról kelet felé áramlott: a gazdasági és politikai modellek átvételével, az angol nyelv terjedésével, az Európai Unió és a NATO bővítésével. Eközben az amerikai és az európai kapitalizmus szabályozatlan zugai gazdag oroszokat vonzottak egy olyan világba, amelyben elmosódott a kelet–nyugat-elterítés: az offshore-bankszámlák, a fedőcégek és az anonim alkuk birodalmába, ahol a gazdagok az orosz néptől eltulajdonított pénzeket mosták tisztára. Részben emiatt fordult meg a befolyás iránya a 2010-es években: immár keletről nyugatra irányul, miközben az offshore kivételes esetből szabálylává vált és az orosz politikai fikció Oroszországon túl terjed. Thuküdidész *A peloponnészoszi háborúban* az „oligarchiát” a *kevések uralmaként* határozta meg, és szembehelyezte a „demokráciával”. Arisztotelész számára az „oligarchia” a *kevés gazdag uralmát* jelentette – ebben az értelemben éledt újra a szó az 1990-es években az orosz nyelvben, majd a 2010-es években – nem ok nélkül – az angolban is.

A koncepciók és a hozzájuk tartozó gyakorlatok keletről nyugatra áramlottak. Jó példa erre a „fake” szó a „fake news” („álhír”) kifejezésben. Amerikai találmánynak hangzik, Donald Trump magáénak tartja, de a fogalmat Oroszországban és Ukrajnában jóval azelőtt használták, mint hogy karriert csinált volna az Egyesült Államokban. Az álhír olyan fikciós szöveg, amely valódi újságírói produktumnak tette

magát, hogy egyszerre okozzon zavart az adott eseményt illetően és hiteltelenítse magát az újságírást. Az örökkévalóság politikusai először maguk terjesztik az álhíreket, majd azt állítják, minden hír álhír, végül pedig azt, hogy csak az ő cirkuszuk tekintendő valósnak. Az az orosz módszer, hogy a nemzetközi nyilvánosságot kitalált történetekkel áraszák el, 2014-ben kezdődött Ukrajnában, majd 2015-ben áterjedt az Egyesült Államokra, ahol 2016-ban egy elnök megválasztásában segített. A módszerek mindenhol azonosak voltak, bár idővel kifinomultabbá váltak.

Oroszország 2010-ben kleptokrata rezsimként működött, amely az örökkévalóság politikáját óhajtotta exportálni: a ténszerűség felszámolását, az egyenlőtlenség megőrzését és az ehhez hasonló tendenciák felgyorsítását Európában és az Egyesült Államokban. Ez jól látható Ukrajnából nézve, ahol Oroszország hagyományos háborút folytatott, miközben kiszélesítette az Európai Unió és az Egyesült Államok bomlasztására irányuló kampányát. Az első oroszbarát amerikai elnökjelölt tanácsadója korábban az utolsó oroszbarát ukrán elnök tanácsadója volt. Az az orosz taktika, amely Ukrajnában csődöt mondott, az Egyesült Államokban sikerrel járt. Orosz és ukrán oligarchák úgy rejtették el pénzeiket, hogy ezzel egy amerikai elnökjelölt karrierjét segítse. Ezek a mozzanatok egyetlen történet alkotóelemei: saját korunk és saját döntéseink történetéé.

LEHET-E KORTÁRS A TÖRTÉNELEM? A peloponnészoszi háborút az ókori történelem részének tartjuk, hiszen az athéniak több mint kétezer évvel ezelőtt harcoltak a spártaiak ellen. Történetírója, Thuküdidész azonban azt vetette papírra, amit a maga korában tapasztalt, miközben a múltat is elemezte,

amennyiben a jelen megvilágításához szükség volt rá. E munkámban magam is ezt a megközelítést követem kellő alázattal.

Könyvem az orosz, az ukrán, az európai és az amerikai történelemhez folyamodik, amennyiben erre szükség van a jelen politikai problémáinak felismeréséhez és az azokat leplező egyes mítoszok lebontásához. A könyv az érintett országok elsődleges forrásaira épít, emellett olyan mintázatok és elképzeléseket tár fel, amelyek segíthetnek megérteni saját korunkat. Figyelemmel követtem az orosz, az ukrán, a többi európai és az amerikai médiát, sok érintett helyen megfordultam, és olykor alkalmam nyílt összehasonlítani a tudósításokat a saját és ismerőseim tapasztalataival. Minden fejezet egy adott eseményre és egy adott évre összpontosít: a totalitárius gondolat visszatérésére (2011), a demokratikus politika összeomlására Oroszországban (2012), Oroszországnak az Európai Unió ellen indított támadására (2013), az ukrán forradalomra és az azt követő orosz invázióra (2014), a politikai fikció terjedésére Oroszországban, Európában és az Egyesült Államokban (2015), végül Donald Trump megválasztására (2016).

Azáltal, hogy a politika alapjait megváltoztathatatatlannak állítja be, a szükségszerűség ideológiája bizonytalanságot terjeszt az alapok mibenlétét illetően. Ha úgy gondoljuk, a jövő a jó politikai rendszer automatikus kiterjesztése, nem kell rákérdoznünk, mi is az a rendszer, miért jó, mi tartja fenn, és hogyan lehet javítani rajta. A történelem politikai gondolkodást jelent (és azt is kell, hogy jelentse), olyan értelemben, hogy rést üt a szükségszerűség és az örökkévalóság között, megakadályoz bennünket abban, hogy az egyikből a másikba sodródjunk át, és hozzásegít ahhoz,

hogy meglássuk a pillanatot, amikor befolyásolhatjuk a dolgok menetét.

Amikor a szükségszerűségből felmerülve körütekintünk, és megküzdünk az örökkévalósággal, a szétesés története egyben javítási útmutatóként szolgálhat. Az erózió megmutatja, mi az, ami tartós, mi erősíthető meg, mi építhető fel újból, és mit kell újra kitalálni. Mivel a jelenségek megértése hatalmat és felelősséget ad, a könyv fejezeteit választási lehetőségként fogalmaztam meg: „Egyéniség vagy totalitarizmus”; „Hatalomváltás vagy csőd”; „Integráció vagy birodalom”; „Megújulás vagy örökkévalóság”; „Igazság vagy hazugság”; „Egyenlőség vagy oligarchia”. Így az egyéniség, a kitartás, az együttműködés, a megújulás, a becsületesség és az igazságosság politikai erényként jelennek meg. Ezek a tulajdonságok nem pusztán szép szavak vagy preferenciák, hanem történelmi tények, és nem kevésbé azok, mint az anyagi tényezők. Az erények elválaszthatatlanok azoktól az intézményektől, amelyeket ihletnek és táplálnak.

Egy intézmény táplálhatja a jó bizonyos eszméit, de egyben függ is ezektől. Az intézmények virágzásához nélkülözhetetlenek ezek az erények, és ezek életben tartásához intézményekre van szükség. Az az erkölcsi kérdés, hogy mi a jó és mi a rossz a közéletben, soha nem választható el a rendszerek történelmi vizsgálatától. A szükségszerűség és az örökkévalóság politikája teszi irrelevánssá, sőt nevetségessé az erényeket: a szükségszerűség azzal az állításával, hogy a jó a már létező valóság, és elkerülhetetlenül terjedni fog, az örökkévalóság annak bizonygatásával, hogy a gonosz mindig kívül van, és hogy mi örökké annak ártatlan áldozatai maradunk.

Ha ennél pontosabb képet szeretnénk alkotni arról, mi a jó és mi a rossz, újra fel kell idéznünk a történelmet.

EGYÉNISÉG VAGY TOTALITARIZMUS (2011)

A törvénnyel emelkedik országunk, de törvény nélkül odavész.

NJALS SAGA, 1280 K.

Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt.

CARL SCHMITT, 1922

A szükségszerűség politikája az az eszme, hogy nincs eszme. Aki ennek büvkörében él, tagadja, hogy az eszméknek hatásuk lenne, és épp ezzel bizonyítja, hogy egy hatalmas eszme foglya. A szükségszerűség politikájának jelmondata: „Nincsen alternatíva”. Ha ezt elfogadjuk, akkor tagadjuk az egyén felelősségét a történelem felismerésében és megváltoztatásában. Az élet alvajáró-vonulássá válik egy előre megváltott sírhely előre kijelölt gödrébe.

Az örökkévalóság a szükségszerűségből kel ki, mint a kísértet a halottból. A szükségszerűség politikájának kapitalista változata, amelyben a piac helyettesíti a politikát, gazdasági egyenlőtlenséget teremt, és ezzel aláassa a haladásba vetett hitet. Amikor megtorpan a társadalmi mobilitás, a szükségszerűség átadja a helyét az örökkévalóságnak, a demokrácia pedig az oligarchiának. Amikor egy oligarcha a múltbéli ártatlanságról mesél (esetleg fasiszta eszmékkal megtámogatva), fiktív védelmet kínál azoknak, akik a valóságban

szenvednek. Az a hit, hogy a technológiai fejlődés a szabadságot szolgálja, szabad utat nyit az oligarcha által kínált cirkusznak. Miközben a szórakozás elfoglalja az odafigyelés helyét, a jövő feloldódik a jelen frusztrációiban, és az örök jelen változatlansága válik mindennapi életünké. Az oligarcha a mese világából lép át a valós politikába, és kormányzása eszközéül mítoszokat éltet, szükséghelyzeteket generál. A 2010-es években egy ilyen mesehősből lett politikus, nevezetesen Vlagyimir Putyin egy másikat, bizonyos Donald Trumpot segített át a mese világából a hatalomba. Elsőként Oroszország lépett át az örökkévalóság politikájába, amit az orosz vezetők vagyunk és saját maguk védelmére exportáltak. Főoligarchájuk, Vlagyimir Putyin Ivan Iljin fasiszta filozófust választotta iránytűnek. Czesław Miłosz lengyel költő 1953-ban ezt írta: „Számos európai ország lakója csak a huszadik század közepén döbbsent rá, hogy az átlagos halandó számára túlságosan bonyolult és igencsak nehezen érthető filozófiai művek milyen közvetlen hatással lehetnek az ő sorsára.”² Ivan Iljin, aki néhány, a mai világunkat is formáló filozófiai művet jegyez, egy évvel azután halt meg, hogy Miłosz a fenti sorokat írta. Ivan Iljint a hivatalos Oroszország újra felfedezte, az 1990-es és a 2000-es években életműve az oligarchia lehetővé tételére adaptált fasiszta eszmerendszerként támadt fel, olyan gondolatrendszerként, amely segítette a vezetőket a szükségszerűségből az örökkévalóságra való váltásban.

Iljin kora, a húszas–harmincas évek fasizmusa három fő jellegetességgel bírt: ünnepelte az akarat és az erőszak diadálát az ész és a jog felett, az általa preferált vezetőnek misz-

² Gimes Romána fordítása.

tikus kapcsolatban kellett állnia népével, és a globalizációt inkább konspirációnak tartotta, mintsem problémakörnek. Az egyenlőtlenség kontextusában újjáélesztett fasizmus ma katalizátorként szolgál az oligarcháknak arra, hogy a nyilvános vitákat politikai fikcióval helyettesítsék, az érdemi választásoktól az áldemokrácia felé forduljanak, és hogy a jogállamiságot személyhez kötött rezsimekkel váltsák le.

A történelem mindig folytatódik, és mindig vannak alternatívák. Iljin ezek egyikét képviseli. Nem ő az egyetlen fasiszta gondolkodó, akit századunkban újra felfedeztek, de ő a legjelentősebb. Utat mutat a szabadság nélküli világba tartó egyre sötétebb úton, amely a szükségszerűségből az örökkévalóságba vezet. Eszméit és hatásait tanulmányozva képesek leszünk tisztábban látni, amikor fényt és kijáratot keresünk a pályáról. Ehhez történészfejjel kell gondolkodnunk: rá kell kérdeznünk, hogyan hatnak a múlt eszméi a jelenben, össze kell hasonlítanunk Iljin korának globalizációját a saját korunkéval, és rá kell eszmélnünk, hogy mind a múltban, mind a mában van választási lehetőség, éspedig nem csak kettő. A szükségszerűség fátylat borít a valóságra, az örökkévalóság burokbá zárja, de léteznek alternatívák, amelyeket meg kell találnunk, mielőtt ránk borul a sötétség. Ha elfogadjuk az örökkévalóságot, akkor feláldozzuk az egyéniséget és nem látjuk meg a lehetőségeinket. Az örökkévalóság is olyan eszme, amely szerint nincsenek eszmék.

Amikor a Szovjetunió 1991-ben összeomlott, a szükségszerűség amerikai politikusai kihirdették a történelem végét, míg némely orosz a birodalmi múltban keresett új tekintélyeket. Amikor 1922-ben megalapították a Szovjetuniót, területének nagy részét az Orosz Birodalomtól örökölte.

A cár birodalma a világ legnagyobb országa volt, nyugatkeleti irányban Európa közepétől a Csendes-óceánig, észak-déli irányban pedig az Arktisztól Közép-Ázsiáig terjedt. Bár nagyrészt földművesek és nomádok lakták, az orosz középosztály és értelmiség a huszadik század hajnalán azt latolgatta, miképp válhat egy autokrata irányítású birodalom modernebbé és igazságosabbá.

Az 1883-ban nemesi családba született Ivan Iljin fiatalemberként nemzedéke jellegzetes képviselője volt. Az 1900-as évek elején jogállamiságot szeretett volna Oroszországnak. Az első világháború csapása és az 1917-es forradalom tapasztalatai után Iljin ellenforradalmárrá lett, erőszakos fellépést sürgetett a forradalommal szemben, és idővel a keresztény fasizmus szószólójaként lépett fel, amelynek célja a bolsevizmus legyőzése volt. Néhány hónappal a Szovjetunió 1922-es megalakulása előtt száműzetésbe vonult. Berlinből programot hirdetett az újonnan alapított Szovjetunió ellenzőinek, a „fehéreknek”, akik a hosszú és véres orosz polgárháborúban a bolsevik Vörös Hadsereg ellen harcoltak, majd Iljinhez hasonlóan politikai emigrációba kényszerültek. Iljin későbbi írásait útmutatónak fogalmazta meg olyan orosz vezetők számára, akik a Szovjetunió végét követően kerülnek hatalomra.

Miután 1991-ben a Szovjetunió porain létrejött az Orosz Föderáció, Iljin *Nasi zadacsi* (Feladataink) című rövid könyve új kiadásokban kezdett terjedni, megjelentek összegyűjtött művei, és eszméi befolyásos támogatókra találtak. Iljin 1954-ben elfeledve halt meg Svájcban, ám Putyin 2005-ben Moszkvában újratemetette őt. Személyes iratait, amelyek a Michigani Állami Egyetemre kerültek, Putyin 2006-ban visszaszerezte. Ebben az időben Putyin az orosz

parlament előtti éves, nagy jelentőségű elnöki beszédeiben, amelyeket maga írt, szívesen idézte Iljint. A 2010-es években Putyin Iljin tekintélyére támaszkodott, hogy megindokolja, Oroszországnak miért kell aláásnia az Európai Uniót és megszállnia Ukrajnát. Amikor arra kérték, nevezzen meg egy gondolkodót, akire történelmi kérdésekben támaszkodik, Putyin Iljinre hivatkozott.

Az orosz politikai elit követte vezetője példáját. Putyin propagandafőnöke, Vlagyiszlav Szurkov Iljin eszméit a kortárs média világához igazította. Szurkov szervezte Putyin hatalomra kerülését, és ő felügyelte azt a médiakonzolidációt, amely biztosította Putyin látszólag örök uralmát. Dmitrij Medvegyev, aki formálisan Putyin pártjának az elnöke, szintén Iljint ajánlotta az orosz fiatalok figyelmébe. Iljin nevét rebesgették az állellenzéki pártok vezetői, a kommunisták és a (szélsőjobboldali) liberális demokraták, akik szerepet vállaltak a demokrácia Iljin által javasolt színjátékának megteremtésében. Iljint idézte az alkotmánybíróság vezetője is, ráadásul éppen azt a gondolatát, hogy a jog a felmagasztosult vezető szeretetét jelenti. Hivatkoztak rá Oroszország kormányzói, amikor megvalósult Oroszországban az Iljin által elképzelt centralizált állam. 2014 elején a kormánypárt tagjai és minden orosz közszolga Iljin politikai írásainak gyűjteményét kapta meg a Kremltől. 2017-ben az orosz televízió az orosz forradalom századik évfordulójáról olyan filmmel emlékezett meg, amely Iljint erkölcsi tekintélyként mutatta be.

Iljin az örökkévalóság politikusa volt. Az ő gondolatai kerekedtek felül a kilencvenes és a kétezres évek során, amikor a szükségszerűség politikájának kapitalista változata összeomlott Oroszországban. Amikor Oroszország a 2010-es

évekre kleptokráciává alakult, és a belső egyenlőtlenések elképesztő méreteket öltöttek, Iljin befolyása csúcsra hágott. Oroszország támadása az Európai Unió és az Egyesült Államok ellen felfedett néhány olyan politikai erényt, amelyet Iljin filozófusként tagadott vagy megvetett: az egyéniséget, a hatalomátadás szabályozását, az integrációt, a megújulást, az igazságot és az egyenlőséget.

ILJIN EGY ÉVSZÁZADDAL EZELŐTT, az orosz forradalmat követően ajánlgatta eszméit népének, mégis napjaink filozófusává vált. A huszadik század egyetlen gondolkodója sem részesült ilyen nagyszabású rehabilitációban a huszonegyedik században, és nem élvezett ilyen mértékű befolyást a világpolitikára. Azért nem vettük ezt észre, mert fogva tart bennünket a szükségszerűség: azt képzeljük, az eszméknek nincs jelentőségük. Történész fejjel gondolkodni azt jelenti, elfogadjuk, hogy az általunk nem ismert dolgoknak jelentőségük lehet, és hogy azt kutatjuk, amit nem ismerünk.

A mi szükségszerűség-politikánkban visszacseng Iljin koráé. Az 1980-as évektől a 2010-es évek elejéig tartó időszakhoz hasonlóan a késői 1880-es évektől a korai 1910-es évekig terjedő kor is a globalizáció kora volt. Mindkét időszakban úgy vélték, az exportvezérelt növekedés felvilágosult politikát eredményez és a fanatizmus végét hozza magával. Ez az optimizmus az első világháború és az azt követő forradalmak, ellenforradalmak alatt megtört. Iljin élete is ennek a folyamatnak egy példája. Fiatalkorában támogatta a jogállamiságot, majd később a szélsőjobbra tolódott, miközben azokat a taktikákat csodálta, amelyeket a szélsőbalnál figyelt meg. A korábban balos Benito Mussolini nem sokkal azután menetelt fasisztáival Rómába, miután Iljint

kiűzték Oroszországból. A filozófus a Ducében látta meg a reményt a korruprt világ számára.

Iljin a fasizmust tartotta az eljövendő világ követendő politikai rendszerének. Az 1920-es években értetlenül figyelte száműzetésében, hogy az olaszok hamarabb jutottak el a fasizmushoz, mint az oroszok. Azzal a gondolattal vigasztalta magát, hogy Mussolini hatalomátvételét az orosz fehérek ihlették: „A fehérek mozgalma, mint olyan, mélyebb és szélesebb körű, mint az [olasz] fasizmus.” Ez a mélység és szélesség Iljin szerint egy olyan kereszténység felvállalásából fakad, amely megköveteli Isten ellenségeinek véráldozatát. Abban bízva, hogy a száműzött fehérek még hatalomra kerülhetnek, Iljin az 1920-as években „fehér testvéreim, fasiszták”-nak szólította őket.

Hasonlóan mély benyomást tett Iljinre Adolf Hitler. Iljin Olaszországba látogatott és Svájcban nyaralt, de 1922-ben és 1938-ban Berlinben élt, és egy állami finanszírozású kutatóintézetnek dolgozott. A német anyától született Iljin német nyelven vállalkozott pszichoanalízisre Sigmund Freudnál, a német filozófiát tanulmányozta, és ugyanolyan jól írt németül, mint oroszul. Munkahelyén elemzéseket szerkesztett és írt a szovjet politikáról – 1931-ben írta például a *Welt vor dem Abgrund* (Világ a szakadék szélén) című német és a *Jad bolszevizma* (A bolszevizmus mérge) című orosz nyelvű munkáját. Hitlerben Iljin a civilizáció védelmezőjét látta a bolszevizmussal szemben: „A Führer – írta – óriási szolgálatot tett Európa egészségének” azáltal, hogy megakadályozta az orosz modell szerinti további forradalmakat. Iljin helyeselve jegyezte meg, hogy Hitler antiszemizmusa az orosz fehérek ideológiájának a származéka. Fájjalta, hogy „Európa nem érti meg a nemzetiszocialista mozgalmat”.